

SİNİFDƏNKƏNAR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Əli Hüseynov

***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
kafedra müdiri, pedaqoji elmlər
doktoru, professor, əməkdar müəllim***

Aynur Mirzəyeva

həmin universitetin dissertantı

Açar sözlər: *sinifdənkənar, dərnək, epizodik və kütləvi məşğələlər, interaktiv təlim metodları, layihələrin hazırlanması, layihələrin növləri, vitaminlər, ekoloji böhran, atmosfer, hidrosfer.*

Ключевые слова: *внеклассная работа, кружок, эпизодические и массовые занятия, интерактивные методы обучения, подготовка проектов, виды проектов, витамины, экологическая катастрофа, атмосфера, гидросфера.*

Key words: *out of class, circle, episodic and mass studies, interactive teaching methods, preparation of projects, kinds of projects, vitamins, ecological catastrophe, atmosphere, hydrosphere.*

Müasir təlim prosesi şagirdlərin daha geniş bilik əldə etmələri üçün real imkanlar yaradır. Bu baxımdan fənlərin tədrisi prosesində məktəblərdə sinifdənkənar məşğələlərin təşkili və keçirilməsi çox vacibdir.

Adətən, sinifdənkənar məşğələlər bütün şagirdlər üçün məcburi olmayıb, fənnə marağı olan şagirdləri əhatə edir. Sinifdənkənar məşğələlərin məzmunu tədris proqramı ilə deyil, şagirdlərin maraq dairəsi ilə müəyyən olunur. Yaxşı təşkil olunmuş sinifdənkənar məşğələlər mühüm təlim-tərbiyə əhəmiyyəti daşıyır. Aparılan belə işlər şagirdlərin dərslər zamanı əldə etdikləri biliklərin dərk edilməsinə, dərinləşdirilməsinə və genişlənməsinə imkan verir. Bu, əsasən, onunla əlaqədardır ki, sinifdənkənar işlər zamanı, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə və qabiliyyət

yətlərinin inkişafına imkan yaranır [1,2]. Sinifdənkənar məşğələlərin aparılması zamanı şagirdlərin hərtərəfli maraqları nəzərə alınmalı, bu maraqlar dərinləşdirilməli və lazımı istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir. Belə işlərin təşkilində sərgilərin təşkili, divar qəzetlərinin, əyani vasitələrin hazırlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu işlər zamanı təbiətin qorunması ilə bağlı ictimai faydalı əməkdən istifadə edilə bilər. Bütün bu məşğələlər zamanı şagirdlər müxtəlif elmi-populyar və elmi-bioloji ədəbiyyatdan istifadə etməyi öyrənirlər. Sinifdənkənar məşğələlərdə şagirdlər boş vaxt keçirməkdən uzaqlaşır, boş vaxtlarını maraqlı obyektləri müşahidə etməyə, elmi-kütləvi ədəbiyyatları oxumağa sərf edirlər.

Beləliklə, biologiyadan sinifdənkənar

işlərin aparılması məktəb biologiya kursu üzrə təlim-tərbiyə məsələlərinin, həmçinin bütövlükdə ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran bir çox ümumi pedaqoji məsələlərin həllində böyük əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə biologiyadan sinifdankənar məşğələlərin aşağıdakı formalarını müəyyən etmək olar:

1. Fərdi məşğələlər; 2. Epizodik qrup məşğələləri; 3. Dərnək məşğələləri; 4. Kütləvi təbiət tədbirləri.

Bununla bərabər, təbiətdə müşahidələr və təcrübələrin aparılması, divar qəzetlərinin, bitkilərin və digər əyani vasitələrin, bülletenlərin və s. hazırlanması sinifdankənar tədbirlərin bütün formalarına aid edilə bilər. Ümumi biologiya kursu üzrə sinifdankənar işlər, biologiya fənninin digər kurslarında olduğu kimi, tədris materialının genişləndirilməsini və dərinləşməsini, dərslərdə əldə edilən biliklərin dərk olunmasını və ümumiləşdirilməsini, elmin müəyyən sahələrinə olan maraqların formalaşmasını, peşə yönümünün istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bütün bu məsələlər X-XI sinif şagirdləri ilə işlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Gənc qız və oğlanların yaş xüsusiyyətləri belədir ki, onlarda əvvəllər və yeni əldə etdikləri faktik materialların məntiqi təhlili yüksək olur. İlk baxışdan yuxarı sinifdə aparılan sinifdankənar işlər aşağı siniflərdəkindən çox az fərqlənir. Bu işlərə fərdi epizodik məşğələlərin aparılması, şagirdlərin evdə və ya məktəbdə təcrübə qoyub, müşahidə aparmaları, mövcud mövzu ilə bağlı ədəbiyyatla tanış olmaları, lazımi məlumat toplamaları aid edilə bilər. Buraya, həmçinin dərnək məşğələləri, gecələrin, konfransların, “şən və hazırcavablar klubu”nun təşkili, sinifdankənar qiraət və s. aiddir. Lakin bununla bərabər, yuxarı siniflərdə yeni spesifik formalar da yaranır ki, buna misal olaraq şagird elmi cəmiyyətlərini, məktəb mühazirələrini, biologiya həftəsi və ya aylıqlarını göstərə

bilərik. Şagirdlərin fəaliyyəti mürəkkəb xüsusiyyətlər qazanır və yeni nəzəri səviyyəyə keçir. Belə ki, təcrübə, müşahidə, kütləvi sinifdankənar tədbirlərə tələbat artır. Lakin bu məşğələlər elmin inkişafının müasir səviyyəsinə uyğun olmalı, toplanmış məlumatların təhlilini və ümumiləşdirilməsini özündə daşımalı, şagirdləri elmi tədqiqat metodları ilə tanış etməli, eksperimentlərin nəticələri elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır və s.

Ancaq böyükhəcmli sinifdankənar işlərin aparılmasında şagirdlərə və biologiya müəlliminə məktəb müdiriyyəti, kitabxana, sinif rəhbəri, valideynlər kömək etməlidirlər.

Fərdi və epizodik qrup halında aparılan sinifdankənar işlər mövcud məşğələ formaları içərisində xüsusi önəm daşıyır. Belə işlər evdə, canlı guşədə, tədris-təcrübə sahəsində, şagird meşəçilik sahəsində, təbiətdə və ya tədqiqat müəssisələrinin laboratoriyalarında aparıla bilər. Şagirdlərə verilən tapşırıqlar mövzu, mürəkkəblik, yerinə yetirilmə səviyyəsinə görə müxtəlif ola bilər. Bunlara misal olaraq, orqanizmlərin dəyişkənliyi və sistematikasını üzrə herbari və kolleksiyaların hazırlanması, heyvan və bitki genetikası üzrə təcrübələr, bitki və heyvan orqanizmlərinə mühitin müxtəlif amillərinin (ışıq, rütubət, temperatur, torpaq və s.) təsiri, cücülər üzərində müşahidələr, suda-quruda yaşayanlar və sürünənlərin regenerasiya qabiliyyətlərinin müşahidəsi, sitoloji tədqiqatların aparılması, ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsinin analizi və s. göstərmək olar. Ancaq eksperimentlərin qoyuluşu problem xarakter daşmalıdır.

Sinifdankənar işlərin aparılmasına aşağıdakı interaktiv təlim metodlarını misal göstərmək olar:

Rollu oyunlar (Modelləşmə, səhnələşdirmə); Cütlər və qruplar; Əqli hücum; Konfranslar; Layihələrin hazırlanması; Ümumi diskussiya; Şəkillər; Fotoşəkillər;

Rəsm çəkmə; Qəzetlər, bukletlərin hazırlanması; Problemlə təlim; Kollektiv təlim; Şagird tədqiqatları (eksperiment, laboratoriya işləri); Referatların hazırlanması; Disbutların keçirilməsi; Debatlar; Klassik dialoq (Sokrat dialoqu); Esselər müsabiqəsi; Konkret hadisənin araşdırılması (situativ praktikum); Sorğu vərəqləri və müsahibə; “İdeyalar xalısı” və s. metodlardan geniş istifadə oluna bilər.

Təcrübələr göstərir ki, sinifdənkənar məşğələlərdə şagird elmi-tədqiqatlarının aparılması, layihələrin hazırlanması, konfrans və diskussiya, disputların aparılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

“Layihələrin hazırlanması” metodu bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Hazırlıq mərhələsi-müəllim tərəfindən layihə mövzuları təqdim edilməli, şagirdlər onları müzakirə edib, birini seçirlər. Yaradıcı qrup yaradılır, tədqiqatın materialları seçilir.

2. Planlaşdırma-elmi mənbələr və onların toplanması yolu ilə müəyyən edilir. Müəllim şagirdlərə ədəbiyyat verir və ya tövsiyə edir.

3. Layihənin işlənməsi-eksperiment, ekspertiza aparılır və nəticələr əldə edilir. Müəllim məsləhət verir və işə nəzarət edir.

4. Nəticələrin hazırlanması-nəticələr çıxarılır, onlar şifahi hesabat, demonstrativ hesabat, yazılı hesabat şəklində təqdim olunur. Müəllim şagirdlərin fəaliyyətini koordinasiya edir, məsləhət verir.

5. Layihənin prezentasiyası-nəticələrin bir və ya qrup şəklində təqdimatı aparılır. Müəllim işin ekspertizasını təşkil edir, müəllimləri, digər şagirdləri prosesə cəlb edir.

6. Qiymətləndirmə. Müəyyən edilmiş meyarlar əsasında tədqiqat qiymətləndirilir. Müəllim şagird ekspert qrupu ilə birlikdə nəticələri qiymətləndirir, istifadə edilməyən imkanları, hesabatın keyfiyyətini qeyd edir.

Şagirdlərin layihə üzərində işləri za-

manı müəllim fəaliyyəti aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- Müəllim şagirdlərə lazımi məlumatın axtarılmasında kömək etməlidir.

- Özü informasiya mənbəyi ola bilər.

- Bütün prosesi koordinasiya etməlidir.

Əks əlaqəni təmin etməlidir.

(Şagird $\rightleftarrows$ müəllim)

Layihə metodu fəaliyyət mexanizminə görə informasiya-axtarış layihə metodu, tədqiqat layihə metodu, məhsuldar layihə metodu, oyun (dramatik, rollu) layihə metodu, təcrübə istiqamətləndirici layihə metodu kimi sahələrə bölünür.

İnformasiya-axtarış layihə metodu müəyyən obyekt və ya hadisə barədə məlumat toplamağa yönəlmişdir. Şagirdlər məlumat toplayır, onu təhlil edir, faktları ümumiləşdirir, nəticələrlə auditoriyanı tanış edir. Bu tədqiqatın nəticəsi məruzə, referatlardır.

Məsələn, “Sağlamlığın təbii mənbələri” kimi mövzu üçün

Vitaminlər və onların insan orqanizmində rolu.

Vitaminlərin təsnifatının, tərkibinin, quruluşlarının və onların insan orqanizminə fizioloji təsirinin nəzərdən keçirilməsi.

Müxtəlif qida məhsullarında vitaminlərin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin müəyyən edilməsi.

İnsanın vitaminlərə olan sutkalıq miqdarının hesablanması kimi tapşırıqlar verilir.

Məhsuldar layihələr-hər hansı məhsul: qəzet, plakat, buklet və s. kollaj, videofilm-lər, kompyuter təqdimatlarının və s. hazırlanmasını nəzərdə tutur. Belə məhsuldar layihələrin hazırlanması şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün və təfəkkürlərinin inkişafına şərait yaradır.

Yuxarı siniflərdə şagirdlər məhsuldar layihələr üzərində işləyərkən layihələrin kompyuter təqdimatı hazırlanır. Bu təqdimatlar öz tərkibinə görə adi kitablara çox oxşayır. Kitab səhifələrdən, təqdimat isə

elektron səhifələrdən (slydlardan) ibarətdir. Lakin kompyuter prezentasiyalarında olan məlumatın təqdimat formaları kitablarda olan formalardan daha rəngarəngdir. Əgər kitabın səhifələrində yalnız mətn və şəkillər yerləşdirilə bilsə, təqdim olunan slydlarda müxtəlif multimedia obyektləri (mətn, vektor təsvirlər, səs və animasiya) yerləşdirilə bilər. Bundan əlavə, slydların təqdimatı və kitab səhifələrinin oxunma ardıcılığı da nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Belə ki, kitab səhifələri ardıcılıqla oxunduğu halda, təqdimat interaktiv ola bilər, yəni istifadəçi kompyuter təqdimatının nümayişi prosesində slydların təqdimat ardıcılığını dəyişə bilər.

Məlumatın kitab və prezentasiya köməyi ilə nümayiş imkanları bir-birlərindən fərqlənir. Kitabı, adətən, yaxın məsafədən oxuyur, təqdimatlar ekranda böyük auditoriya üçün konfranslarda çıxışlar zamanı, dərnlərdə yeni materialların izahı zamanı və s. istifadə olunur.

Məhsuldar layihənin bir növü kimi videolayihələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu layihə növü bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Videolayihələr üçün materialların vəziyyətinin müəyyən edilməsi (kitablar, məqalələr, dərnsəitləri və referatlar).

2. Gələcək layihənin modelləşdirilməsi (ssenarinin yazılması).

3. Texnoloji kartların tərtib edilməsi (çəkilişlərin yeri, müəllimlər və sinif şagirdlərinin əməkdaşlığı, lazımi material və avadanlıqlar).

4. Videoçəkiliş.

5. İşin qurulması (videomontaj).

6. Layihənin təqdimatı (referatın müdafiəsi).

7. Yerinə yetirilmiş işin təhlili, qiymətləndirmə.

Əgər iş şagird qrupu tərəfindən aparılmışdırsa, o zaman işin təqdimatında şagirdlərin fəaliyyəti qeyd olunmalıdır (“İdeya

mənbəyi”, “təşkilatçı”, “icraçı” və s.). Şagirdlər öz videolayihələrinə təkcə müəllif videoçəkilişlərini deyil, həmçinin tədris televiziya verilişlərini, filmlərdən fraqmentləri və s. əlavə edə bilərlər.

IV oyun (dramatikləşmiş, rollu) layihələr.

Belə layihələrin quruluşu layihə sonuna qədər açıq qalır. Şagirdlər öz üzərinə düşən layihənin məzmunu və xüsusiyyətlərini şərtləndirdiyi, müəyyən etdikləri rolları götürürlər. Bunlar situasiyanın inkişafı prosesində işgüzar və ya sosial münasibətləri əks etdirən rollar, xəyali personajlar və ya bədii personajlar ola bilər. Belə layihələrin nəticələri layihənin başlanğıcında öz əksini tapır, sonra isə konkretləşir.

Biz oyun (dramatikləşmiş, rollu) layihələrinə misal olaraq “İnsan fəaliyyətinin biosferin vəziyyətinə təsiri” mövzusunda rollu oyun layihəsinə bir nümunə göstəririk:

Musiqi səslənir:

Müəllim: Həyat öz yolu ilə inkişaf etmişdir. Nəhayət, təbiətin önündə bir canlı dayanır-Homosapiens. Bu, şüurlu insandır. O, təbiətdən asılı olmaq istəmədi, əksinə, təbiətin bütün sərvətlərini mənimsəmək istədi. O, əsrlik meşələri kəsdi, şəffaf su mənbələrini çirkləndirdi, gur çayları qurutdu.

Müsahibə:

- “Ekoloji böhran” nə deməkdir?

- Onların səbəbləri nədir?

- Onların qarşısını almaq olarmı?

Siz ekoloji böhrandan qurtulmağın hansı yollarını təqdim edə bilərsiniz?

Mövzunun adının, məqsədinin, dərns əsas suallarının elan edilməsi.

Oyunun gedişi: Sinif “mütəxəssislər” qrupuna bölünür və hər qrup öz tapşırığını alır:

“Mütəxəssislər” qrupu: meteoroloqlar, hidrobioloqlar, aqronomlar, bioloqlar, həkimlər, hüquqşünaslar.

Layihənin əvvəlində şagirdlərə verilir

və onu tamamlayırlar.

İnsan kütləvi miqdarda kömür, neft, qaz yandırmaqla, atom stansiyalarını işlətməklə atmosferin temperaturunu artırır. Nəticədə, havada karbon qazının miqdarı artır. Karbon qazı istixana effekti yaradır. Yəni günəş şüalarını yer səthinə buraxır, istiliyin kosmosa getməsinə imkan verir. Atmosferə azon qatını parçalayan məhsullar düşür, havada zərərli qazların buludları yaranır, kükürd və azot qazı avtomobillərin istilik elektrik stansiyalarının fəaliyyəti nəticəsində atmosferə keçib, su ilə birləşib azot və kükürd turşularına çevrilir və turş yağışlar şəklində yerə düşür.

Hidrobioloqlar:

Hidrosfer -yerin su qatıdır. Su həyatın əsas tərkib hissəsidir. Suyun köməyi ilə maddələr və istilik mübadiləsi baş verir. Dünya okeanı suları əsas iqlim yaradıcı faktordur, çoxsaylı canlılar üçün yaşayış mühitidir.

İnsanın qida məhsullarının əsas təbii mənbəyidir. Suların əsas çirklənmə yolu bunlardır:

1) Fiziki-suda qum və gilin miqdarının artması (torpağın yuyulması nəticəsində).

2) Kimyəvi-suya müxtəlifzərərli, xəstəlik törədici üzvi və qeyri-üzvi maddələrin qarışması.

Bu izahatdan sonra məşğələ yekunlaşdırılır. Şagirdlərin fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Rəyçi: dos. H.Hacıyeva

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov Ə. Orta məktəbdə biologiyadan sinifdənkənar məşğələlərin təşkili və aparılması. Bakı, 2008.

2. Hüseynov Ə. Biologiyadan dərnək məşğələlərinin təşkili və keçirilməsi. // Kimya və biologiya tədrisi, № 2, 1982.

3. Mikayılov T., Seyidli Y., Quliyev Q., Mahmudov Ş. Ümumi Biologiya. X sinif. Bakı, 2005.

4. Babayev M., Hüseynov Ə. Общая Биология. X класс. Əlfərül, 2005.

5. Mikayılov T., Seyidli Y., Quliyev Q., Mahmudov Ş. Ümumi Biologiya. XI sinif. Bakı, 2005.

6. Babayev M., Hüseynov Ə., Mustafayev Q. Общая Биология. XI sinif. Əlfərül, 2005.

**А.Гусейнов,
А.Мирзоева**

Применение интерактивных методов обучения при проведении внеклассных занятий

Резюме

В статье показана методика применения интерактивных методов преподавания во внеклассных занятиях, методика их организации и проведения, а также приводятся конкретные примеры применения таких методов.

**A.Husseinov,
A.Mirzayeva**

Using interactive methods in out of class activities

Summary

The article is dedicated to the interactive teaching methods in out of class activities on biology lessons. Some concrete examples on the organization and conducting methods are also shown as an example.